

Birinci Türkoloji Qurultay məxfi sənədlərdə

O gün Bakı tamam başqa bir şəhərə çevrilmişdi – dənizdən qalxan duzlu küləklərlə nəfəs alırdı. İstiqlaliyyət küçəsi boyunca İçərişəhərin daş divarlarından Sabir bağına qədər hər yer bayram ab-havasına bürünmüşdü, minlərlə insan böyük bir hadisənin şahidi olmaq üçün küçələrə axın edirdi.

Həmin gün neft qoxulu Bakıda həyəcan dalğası hər kəsi eyni məkana – İsmailiyyə binasına çəkirdi, bütün bakılılar dəniz kimi dalğalan bu izdihamın bir parçası olmağa çalışırdılar. İsmailiyyə binası bu dəfə, sadəcə, möhtəşəm memarlıq abidəsi deyildi, o, Türk dünyasının gələ-

cəyi haqqında söz açılan, tarix yazılan bir məbədə çevrilmişdi. Min illərlə türklərin hafizəsini daşıyan ərəb qrafikası ilə yeni dünyanın işıqlı sabahı kimi təqdim edilən latın əlifbası ilk dəfə idi ki, burada üz-üzə gəlirdi.

(ardı 8-ci səhifədə)

Birinci Türkoğlu Qurultay məxfi sənədlərdə

(əvvəli 1-ci səhifədə)

Tribunaya nitq üçün qurultaya sədrlik edən nümayəndə qalxdı, zal sükuta qər q oldu. O – Səməd ağa Ağamalıoğlu idi, o, əvvəlcə titrək, sonra get-gedə qüvvətli səslə nitqə başladı: “Sovet Sosialist Azərbaycanında ilk Türkoğlu Qurultayın ilk iclasını açıq elan edirəm!”

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-siyasi Sənədlər Arxiv-i I Ümumittifaq Türkoğlu Qurultayın tarixi üçün çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən sənədlərlə zəngindir. Bu tarixi hadisənin siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni mənzərəsini geniş əks etdirən bu qiymətli sənədlər tariximizin yenidən işlənməsi və müstəqillik düşüncəsi baxımından dəyərləndirilməsi üçün zəngin bazadır. Arxiv qorunub saxlanılan I Ümumittifaq Türkoğlu Qurultayın məxfi, tam məxfi və adi sənədlərində İosif Stalinə göndərilmiş teleqramların, ÜKP(b) MK-nın bu barədə qərarları, Təşkilat Komissiyası, bu qurumun protokolları, məktubları, qurultaya gələn nümayəndə heyətlərinin siyahısı, ÜKP(b) MK-nın qurultaya rəhbərlik edən şəxsləri haqqında materiallar, SSRİ üzrə qurultayla bağlı stenoqrafik hesabatları, bölmə iclaslarındakı çıxışlar və qurultaya aid sənədlər toplanmışdır. Qurultay başladı, ancaq bu möhtəşəm toplantı başlayana qədər nələr baş vermişdi? Niyə məhz Bakı ev sahibliyi edirdi?

Məxfi sənədlərin dili ilə. Bu tip məxfi və gizli sənədlər Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 6-cı şöbəsi tərəfindən verilir və qorunub saxlanılırdı. Hərçənd orada bu sənədləri oxuyandan sonra yandırılması tapşırırdı. Ancaq taleyin qismətindən bu sənədlər 6-cı bölmənin özünün qovluqlarında, arxivində qorunub saxlanmışdır.

1926-cı il I Ümumittifaq Bakı Türkoğlu Qurultayı həm türkoğlu tarixi, həm Türkiyə – Rusiya münasibətləri, həm də Türkün xalqlarının gələcəyi üçün dönüş nöqtəsi oldu: ilk baxışda türkdilli xalqların latın qrafikasına keçmək qərarı ilə müşayiət olunsada, əslində, strateji əhəmiyyət daşıyır, Qərbbə qarşı Rusiyanın Osmanlı Türkiyəsi ilə üzddə görünən hərbi və siyasi, mədəni, eləcə də türkoğlu sahəsində əməkdaşlığı idi.

1922-ci ilin martında Türkiyə mətbuatında Anadoluda “Şərq Məktəbi”nin açılacağı və bu məktəbdə Asiya ölkələrinə göndiriləcək məmurların gedəcəkləri yerlər, təhsil alacaqları ilə bağlı xəbərlər yayıldı və bu türkiyyat aləmində canlanma yaratdı. (Nəci b Asım (Yazıqsız), “Şərq Məktəbi”, İkdam, 13 mart 1338 (1922) “Şərq Məktəbi” veriliş akademiyasının yaradılması barədə verilən məlumatlar ciddi şəkildə dəyərləndirilirdi. Həmin ərəfdə Azərbaycanın Ankaradakı elçisi İbrahim Əbilov Şərqin dost xalqlarının gəncləri üçün nur mənbəyi olacaq böyük və orta q bir universitet yaradılması ideyasını ortaya atmış, bu fikir dərhal qısa zamanda həyata keçə biləcək bir düşüncəyə çevrilmişdi.

M.Fuad Köprülünün rəhbərliyi altında 1924-cü ildə türkoğlu araşdırmalar aparılması məqsədilə İstanbul Universiteti daxilində Türkiyyat İnstitutu yaradıldı. 1926-cı ilə 2 il qalmışdı və institutun yaradılmasının əsas səbəblərindən biri olan İstanbulda Beynəlxalq türkoğlu qurultayı keçirmək planını reallaşdırıla bilməmişdilər.

Əslində, bir il əvvəl Türkiyədə keçirilməsi nəzərdə tutulan qurultayın bir il sonra Bakıda gerçəkləşməsi düşündürücü məsələdir. Çünki “Fuad Köprülü Türkiyyat İnstitutunun müdiri vəzifəsində çalışdı və Atatürkün arzusu ilə 1925-ci ildə İstanbulda toplanması düşünülmən ilk millətlərarası türkoğlu konqresin hazırlanmasına məmur edilmişdi”.

Rusiya türkoğlu siyasında hələ 1913-cü ildə Aleksandr N.Samoylovic türkoğlu

ya qurultayı keçirilməklə bağlı fikirlər irəlilə sürmüş, lakin kifayət qədər maddi dəstək almamışdı. Sovet dönəmində, 1922-ci ildə bu ideya yenidən gündəmə gətirilmiş, Samoylovicdən də daxil olduğu rus şərqşünasları Peterburqda keçirdikləri bir toplantıda bu mövzunu ətraflı müzakirə etmişdilər. O, 1923-cü ildən etibarən dəstək tapmağa çalışmış, bilavasitə Azərbaycan türklərinin etimadını qazanmağa xüsusi diqqət göstərmişdi.

Çox keçmir ki, bu qurultayın təşkilini dəstəkləyən müxtəlif qruplar meydana çıxır. Onlardan birincisi ifrat dərəcədə latın əlifbasını müdafiə edən azərbaycanlılar, o zaman Azərbaycanı işləyib, fəaliyyət göstərən əcnəbi alimlər, daha sonra rus türkoğlu və dilçiləri, Sovet rəsmi orqanları, geri qalmış, problemini latın əlifbası ilə həll edəcəyinə ümid edən etnik, azsaylı türklər idi. Qurultayın çağırılmasında da əsas məqsəd SSRİ-də yaşayan türk xalqlarının mədəni həyatına latın qrafikalı əlifbanın tətbiqi idi. Latın qrafikalı əlifba məsələsi ilk dəfə məhz 1920-ci il iyulun 3-də Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığının kollegiya iclasında qaldırılmışdı.

1925-ci il sentyabrın 15-də Moskvada SSRİ şərqşünaslarının iclası keçirilir və burada da ölkənin bütün türkoğullarının iştirakı ilə qurultay çağırılması qərar alınır. Keçiriləcək qurultayın əsas müzakirə mövzularından biri bütün türkdilli xalqların ərəb qrafikasından latın qrafikasına keçidi idi. Həmin iclasda Azərbaycan MİK sədri S.Ağamalıoğlu rəhbərlik edirdi. Qərar qəbul edildi ki, I Ümumittifaq Türkoğlu Qurultayının çağırılması Moskvada SSRİ Şərqşünaslıq Elmi Assosiasiyasına və Bakıda Azərbaycanı Tədqiq və Təbəbb Cəmiyyətinə tapşırılsın.

Azərbaycanın sayı nəticəsində qurultaya həm SSRİ-də yaşayan bütün türk xalqlarının tanınmış ziyalıları (türk xalqları indiki inzibati-ərazi bölgüsünə görə deyil, qurultayın çağırıldığı dövrdə yaşadıkları ərazilərə əsasən təmsil olunmuşdular), xüsusilə Peterburq və Moskva Elmlər akademiyalarının

türkoğlu sahədə ixtisaslaşmış alimlərinin, həm də xaricdə – Türkiyə, İran, Almaniya, Macarıstan, Avstriya və s. ölkələrdə tanınmış türkoğulların ümumtürk qurultayının çağırılmasına nail olunmuşdu. Sovet siyasi repressiya bumeranqının ilk qurbanlarından biri olan Nəriman Nərimanov türkoğlu qurultayın keçirilməsi ideyasının ilk müəlliflərindən biri olmuşdur.

Sovet İttifaqının I Bakı Türkiyyat Qurultay əhatəsində apardığı siyasət ilk mərhələdə intellektual türkcülük hərəkatına qarşı bir strategiya olmuşdur. Türkoğlu akademik qurumlarda deyil, siyasi və ədəbi mühitlərdə yaranır. Tarix göstərir ki, türklər həmişə siyasi hissiyyətə malik olmuşlar. Sovetlər dövründə də müxtəlif xalqlardan fərqli olaraq, onlar keçmişini – tarixi mədəniyyətlərini önə çıxarmaq istəyənlər arasında ən fəal olan güclü milli qüvvədir. Zaman göstərdi ki, türklərin ayrılıq meyilləri belə təhlükəli deyildir. Başlanğıcda işlər nizamsız görülsə də, tarixin axarı mizana düşür, türkdilli xalqlar üçün möhtəşəm, önəmli bir hadisə anbaan yaxınlaşır.

Hadisələr Moskvada və Bakıda cərəyan edirdi. 1920-ci illərdə Bakı SSRİ-nin müxtəlif türkdilli respublikaları və vilayətlərindən olan alimlərin və mütəxəssislərin fəaliyyət göstərdiyi mühüm elmi və mədəniyyət mərkəzlərindən biri idi. Bu mənada, uzun illər türk dünyasında davam edən mübahisə və müzakirələrə son qoymuş I Türkoğlu Qurultayın dünya türkoğlu mərkəzinə çevrilmiş Bakıda keçirilməsi tamamilə qanunauyğun idi.

Məxfi sənədlərdən

Azərbaycan Kommunist (Bolşeviklər) Partiyasının Mərkəzi Komitəsi gizli şöbənin məlumatının tam məxfi şəkildə saxlanması tələb olunur. AK(b)P MK katibliyinin 14 iyun 1925-ci ildə 6-cı iclasının 32 saylı protokoldan çıxarışa əsasən qurultayın çağırılması ilə bağlı Cəbiyevin göstərişi müzakirə olunur və qəbul edilir.

Qurultayın 1925-ci ilin iyun ayının əvvəlində Bakıda keçirilməsi məqsəduyğun hesab edilir. Çıxarış və göstərişlərin bu sənədlərdə adı keçməyən şəxslərə verilməsi qəti qadağan olunur.

Bu qərarların hər hansı bir pozuntusu baş verdikdə, Mərkəzi Komitənin gizli şöbəsi dərhal bu barədə məlumat verir və məsələ Mərkəzi Komitənin katibliyinə və ya partiya komitələrinə çatdırılaraq, günahkarlar ciddi partiya məsuliyyətinə cəlb olunurlar.

Əlavə 5/1:

Yoldaş Ağamalıoğlu, Cəbiyev və Hüseyinzadəyə tapşırılsın ki, yeni Azərbaycan

əlifbasının, xüsusilə də rayonlarda, tətbiqi, yayılması və populyarlaşdırılması səviyyəsini yoxlasınlar; latın əlifbası ilə maarifləndirmə və tədris işlərinin hansı səviyyədə həyata keçirildiyini müəyyən etsinlər, yeni əlifba ilə yazılmış kitabların hazırlanma vəziyyətini araşdırsınlar, yayılmasının qarşısını alan səbəbləri müəyyən etsinlər və nəticələr barədə Mərkəzi Komitəyə məlumat versinlər.

Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibliyinin 6-cı gizli şöbəsinin 1925-ci il 24 oktyabr tarixli 54 saylı protokolun çıxarışından:

SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin diqqətinə çatdırılsın ki, Azərbaycanı Tədqiq və Təbəbb Cəmiyyətə münasibətdə laqeydlilik var. Məsələn, Cəmiyyət yararsız bir bina-da yerləşir.

Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Rəyasət Heyətinin Gizli şöbəsinin 2 noyabr 1925-ci il tarixli iclasının 80 saylı protokolunun çıxarışı:

İclasda Türkoğlu Qurultayın çağırılması üzrə Təşkilat Komissiyasının nümayəndələrinin, konkret olaraq Məmmədşad və Zifeldin Moskvaya ezam olunması ilə bağlı S.M.Kirov məsələ qaldırır, qərar yekdilliklə qəbul edilir.

Məqsəd qurultayın təşkilatı işlərinin mərkəzi orqanlarla əlaqələndirilməsidir. Bu sənəddən konkret nəticələr çıxarmaq olar:

1. *Türkoğlu Qurultayın təşkilatı yüksək səviyyədə koordinasiya olunurdu, sırf elmi dairələrin deyil, həm də siyasi rəhbərliyin, konkret halda Azərbaycan KP(b) MK Rəyasət Heyətinin nəzarətində idi.*

2. *Məmmədşad və Zifeldin Moskvaya ezam olunması həmin şəxslərin təşkilatçılıq baxımından önəmli fiqurlar olduğunu göstərirdi.*

3. *S.M.Kirov məsələyə birbaşa müdaxilə etməsi faktı göstərir ki, məsələyə partiyanın yüksək rəhbərliyi də diqqət yetirir; Kirov kimi nüfuzlu bir şəxsin bu təklifi irəlilə sürməsi qurultayın siyasi əhəmiyyətini vurğulayırdı.*

Azərbaycan Kommunist (Bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi Gizli şöbəsinin 16 noyabr 1925-ci il tarixli iclasının 82 saylı protokoluna əsasən S.M.Kirovun məruzəsi dinlənilir, çıxışdan irəlilə gələn qurultayın keçirilməsinin təxirə salınması müzakirə edilir. Yoldaş S.Ağamalıoğlu və R.Axundova tapşırırlar ki, Rəyasət Heyətinin növbəti iclasına qədər Türkoğlu Qurultayın çağırılması üzrə yenidən təşkil olunmuş Təşkilat Komissiyasının tərkibini təqdim etsinlər.

Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Rəyasət Heyətinin protokol çıxarışında tarix və pro-

tokol nömrəsi göstərilməsə də, Gizli şöbənin məxfi sənədinə əsasən Xalq Komissarları Sovetinə (XKS) təklif edilir ki, Türkoğlu Qurultayın iclaslarının keçirilməsi üçün Maarif Sarayını tam şəkildə təchiz etsin.

Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Rəyasət Heyətinin 1926-cı il 25 yanvar tarixli 9 nömrəli tam məxfi iclasının protokolundan çıxarış.

1. Türkoğlu Qurultayın keçirilmə tarixi 1926-cı il fevralın 25-nə təsdiq edilsin.

Moskva, ÜK(b)P MK-ya, Qarayevin Stalinə məlumatı:

“25 fevralda Türkoğlu Qurultay açılır. Qurultayın gündəliyindəki məsələlər arasında yeni türk əlifbası məsələsi də var. Nəzərə-çarpacaq sayda nümayəndə yeni əlifbaya qarşı çıxacaq. Bizim məlumatımıza görə, yeni əlifbanın əsas əleyhdarları arasında Tatarıstan, Başqırdıstan, Qırğızıstan nümayəndələri, bəzi özbək və Krım nümayəndələri də olacaq. Qurultaya Türkiyədən beş nəfər dəvət olunub, onların əksəriyyəti və ya demək olar ki, hamısı yeni əlifbaya qarşı çıxış edə bilər.

Lakin bizim ilkin məlumatımıza görə, qurultay nümayəndələrinin yarıdan çoxu yeni əlifbanı dəstəkləyəcək. Güman edirik ki, Qurultayda əhəmiyyətli sayda kommunistlər olacaq. Azərbaycan Kommunist Partiyası artıq Qurultayın təşkilatı və ona rəhbərlik məsələləri üzrə bir sıra tədbirlər qəbul etmişdir. Sizin təlimatınızı gözləyirik”.

Mirzoyanın Rostov Partiya Vilayət Komitəsinin katibi Mikoyana göndərdiyi məktubdan:

“Bütün türk, dağlı və müsəlman respublikaları, vilayətləri və bölgələri, hətta Şimali Osetiya vilayəti belə Qurultayda təmsil olunur. Dağıstana isə qurultayda təxminən on beş yer ayrılıb. Təkidlə tələb olunur ki, bu nümayəndələrin hamısı qurultaya latın əlifbasının fəal tərəfdarları olaraq seçilsin”.

Bu məxfi sənəddə SSRİ rəhbərliyinin qurultay öncəsi əks mövqə tutanların siyahıdan çıxarılması prosesinə işarə olunur. Adları üzərindən xətt çəkilənlər ya latın əlifbasına qarşı mövqedə dayanmışlar, ya ərəb əlifbasının islahatını müdafiə etdikləri, ya da müəyyən edilməmiş mövqeləri səbəbilə ideoloji cəhətdən etibarsız sayılmışlar: Samurskiy (Dağıstan), Qayaz Maksudov (Tatarıstan), Həbib Zeyni (Başqırdıstan), Muxaddin Qurban Əliyev (Tatarıstan), Atnaqulov (Kazan) və s.

Adının üzərindən xətt çəkilən xarici vətəndaşlar. Məsələn: Myt Hartman (Almaniya), Sven Qedun (Stokholm – İsveç), Gize (Almaniya), Sami Rüfət (Türkiyə), professor Tomsen (Kopenhagen), Yuliya Nemet (Macarıstan), Bursalı Məmməd Tahir bəy (Türkiyə), Q.Ştümme (Leypsiq), Q.Yakob (Berlin), B.Munkaçi (Budapeşt).

8 fevral 1926-cı il. Zifeldin S.Ağamalıoğlu na yazdığı məktub bütövlükdə 1926-cı il Bakı Türkoğlu Qurultayı ərəfəsində əlifba məsələsi üzrə siyasi, təşkilatı və ideoloji gərginlikləri əks etdirən nadir sənəddir. Məktubun əsas xətti 1926-cı ildə Bakıda keçiriləcək I Türkoğlu Qurultay öncəsində əlifba islahatı və latın əlifbasına keçid, qarşıdurmada baş verən mübarizələri əks etdirir. Rəsmi təqdim olunan rəqəmlərdə latınçılar üstünlük təşkil edir:

Latın – 76 nəfər

Ərəb – 30 nəfər

Tərəddüd edənlər – qalanlar

Əsl vəziyyət isə tam əksidir. Zifeld yazır:

Latın – 30

Ərəb – 73

Rus – 14

Tərəddüdlü – 14

Latın tərəfdarlarının çox azlıq təşkil etdiyi etiraf edilir və bu, müəllif üçün ciddi təşviş mənbəyidir.

Nadir MƏMMƏDLİ,

AMEA Dilçilik

İnstitutunun direktoru,

filologiya elmləri doktoru, professor